

Ponovno zanimanje za Croceja (1980-1990)

PAOLO D'ANGELO

I.

Ko bodo v prihodnosti raziskovalci skušali preleteti zgodovino "usode", ki je v 20. stoletju doletela Crocejevo misel, se jim bo pravkar zaključeno desetletje najbrž pokazalo kot prelomno, saj označuje pomemben prehod v razumevanju dela neapeljskega filozofa. Kot je znano, je Crocejeva filozofija kmalu po svojem nastanku prevzela vodilno vlogo v narodovi kulturi in je veliko prispevala k njenemu razvoju in usmeritvi. S prvimi teksti o marksizmu, z velikim uspehom *Estetike* (1902), z ustanovitvijo revije *La Critica* in z izidom ostalih zvezkov sistema (*La Filosofia della Pratica* in *La Logica*) je Croce v obdobju nekaj več kot desetih let, od zadnjih let 19. stol. do konca prvega desetletja 20. stol., postal ne samo v tujini najbolj znan italijanski učenjak, ampak tudi oporna točka, vodič in navdihovalec večine tistega, kar so v Italiji izdajali s področja filozofije, literature in zgodovine. Kot nasprotnik fašizma in pisec velikih del o zgodovini, predvsem *Storia d'Italia* in *Storia d'Europa nel secolo decimonono*, je po I. svetovni vojni postal neke vrste narodov moralna vest, simbol in opora nasprotnikom režima. Poleg zgolj intelektualnega vpliva je torej k posebni teži Croceja prispevala tudi njegova civilna vloga. Po združitvi Italije bi v njenem kulturnem življenju le stežka našli tako pomembno osebnost.

Po drugi svetovni vojni, čeprav ne takoj po njej, pa so se s Crocejevo smrtjo leta 1952 stvari naglo spremenile. V drugi polovici petdesetih let in še odločneje v naslednjih dveh desetletjih so nove filozofske in zgodovinske usmeritve ter nove literarne metodologije spodrinile tiste, ki jih je postavil Croce. To je sicer normalen, naraven in koristen potek dogodkov, vendar pa smo bili ob tem priča tudi naglemu upadu samega *poznavanja* Crocejevih del. Zaradi majhnega števila bralcev in raziskovalcev so ta dela izpadla ne samo iz skupine tistih, ki so bila prisotna v središču kulturne debate, ampak tudi izmed tistih, za katere je veljalo, da so vsekakor nujna in koristna. Poleg vsega so Croceja omenjali le še kot polemičen termin in se pri tem zadovoljevali z redukcijo celovitosti njegovih doktrin na nekaj formul, ki jih ni bilo težko ovreči.

Prav v primerjavi s to situacijo pa leta od 1980 do 1990 predstavljajo novost in spremembo v miselnosti. Seveda ne gre za vrnitev *h Croceju*, o tem ni nikakršnih znakov, bilo pa bi tudi zgodovinsko nemogoče. Gre za vrnitev *Croceja* v smislu vrnitve *zanimanja* za njegova dela, nastanka novih študij, zastavitve posebnih raziskav in ponovnega branja njegovih del, ki se je prelevilo v monografije in specifične študije, v celostne obnove njegove misli, v podrobne zgodovinske raziskave o političnem delu in o smereh njegovega kulturnega vpliva kot tudi v ponovno izdajo njegovih del in v njegovo prisotnost na straneh dnevnega časopisja. Seveda bi bilo treba pravkar začrtani okvir, ki veliki širitvi Crocejeve misli v prvih petdesetih letih stoletja postavlja nasproti njeno progresivno pozabo v naslednjih tridesetih, orisati mnogo natančneje, takoj ko bi se podali k podrobnejšemu pregledu. Na eni strani bi namreč videli, da je bil Crocejev vpliv na italijansko kulturo do petdesetih let sicer obsežen, vendar ni pomenil izklju-

čitve drugih in različnih glasov, in da so bile poti vdora Crocejeve misli manj enosmerne in vseobsežne, kot so mislili včasih. Skratka, če je videti dopustno, da razpravljamo o Crocejevi kulturni "hegemoniji" v prvi polovici stoletja, bi bilo površno in pravzaprav neresnično govoriti tudi o njegovi "diktaturi", kar se je včasih prav tako počelo. Na drugi strani pa bi postalo očitno, da zaton Crocejeve usode po II. svetovni vojni nikoli ni bil tako popoln, da bi izločil vsakršno zanimanje za njegovo delo in misel. Ne samo, da so učenjaki crocejevske usmeritve bili še dolgo aktivni v italijanski kulturi in na univerzah (pomislimo samo na imena, kot so Raghianti v umetnostni kritiki, Mila v glasbeni kritiki in filozofa kot Antoni ali Franchini), o Croceju so izšle tudi študije avtorjev, kot so Contini, Galasso, Cotroneo in Stella pa vse do temeljnega dela Gennara Sassa: *Benedetto Croce, La ricerca della dialettica* iz leta 1975.¹ Imajo torej prav vsi tisti, ki so se pred nedavno obuditvijo zanimanja za Croceja odzvali polemično in zatrtili, da Croce v italijanski kulturi nikoli ni bil popolnoma pozabljen? Najbrž ne. Ko govorimo o "odstranitvi" Croceja, še ne trdimo, da se je v zvezi z njim pojavila popolna tišina, ampak predvsem, da je bila njegova misel izločena iz najbolj razširjenih, da so se k njegovim delom vračali bolj zaradi polemične primerjave kot pa k predmetu proučevanja in da so, končno, tisti učenjaki, ki so se ukvarjali s Crocem in se trudili, da bi obšli tako nekonstruktivno opozicijo kot golo apologijo, imeli občutek, da gredo proti toku, da se ukvarjajo, kot beremo v zaključnem delu Sassove knjige, s "slabo poznanim in malo branim" avtorjem.

Ne da bi vnaprej izrekli sodbe o študijah zadnjega desetletja, lahko v njih zasledimo pomembno spremembo, ki je predvsem, lahko bi rekli, sprememba *tona*. Croceja ne krivijo več za vse zamejenosti italijanske kulture in tudi branijo ga ne več z bornim ponavljanjem njegovih teorij, ampak je postal predmet svobodnega soočanja kot ostali avtorji njegovega časa. Skratka, končno je iztrgan naključni polemiki in poslan, kot so že mnogokrat rekli, v razsežnosti klasičnosti - bolje rečeno, videti je, da bo končno možna *historizacija* njegove misli. Tendenca po historizaciji Croceja se v zadnjem desetletju razodeva v nekaterih značilnostih nedavne literature o Croceju, ki bi jih kazalo predstaviti in sintetizirati. Prva je ta, da so se Crocejevim delom približali raziskovalci zadnjih generacij, ki so daleč od anticrocejevskih polemik po II. svetovni vojni. Za te raziskovalce Croce ne predstavlja niti dediščine, s katero je treba častno upravljati, niti hipoteke, ki se je je treba otresti, ampak samo avtorja, ki je vreden branja in od katerega se lahko morebiti še kaj naučimo. Druga značilnost je ta, da so pomembni trenutki Crocejeve kulturne in politične dejavnosti, pogosto predvsem po zaslugi teh mladih avtorjev, postali predmet zgodovinske rekonstrukcije, ki temelji na novih dokumentih in raziskavah. To ni privedlo samo do izboljšanja filološkega znanja, ampak tudi do prizemljitve in ponovnega dimenzioniranja nekaterih napačnih splošnih mnenj iz preteklosti. Tretjič, Sassova in Galassova analiza Crocejevih neizdanih *beležnic* (Taccuini) je odprla pot do natančnejše rekonstrukcije razvoja Crocejeve misli in njegovih del, hkrati pa je ponovna izdaja nekaterih Crocejevih del v založbi Adelphi, ravno tako pod uredništvom Galassa, omogočila dostop do tega filozofa širšemu občinstvu. Nazadnje so na samem koncu preteklega desetletja te nove dogodke dopolnile še izdaje nekaterih del, ki skušajo vzpostaviti *globalni* pregled nad Crocejevimi deli. Najbrž ni preuranjeno, če v njih vidimo prvi otipljiv rezultat spremenjenega odnosa do Croceja.

¹ G. CONTINI: *L'influenza culturale di Benedetto Croce*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1967; G. GALASSO: *Croce, Gramsci e altri storici*, Milano, Il Saggiatore, 1969, 1978²; V. STELLA: *Il giudizio su Croce. Momenti per una storia delle interpretazioni*, Pescara, Trimestre, 1971; G. COTRONEO: *Croce e l'illuminismo*, Napoli, Giannini, 1970; S. SASSO, *Benedetto Croce, La ricerca della dialettica*, Napoli, Morano, 1975.

Ker je namen teh strani analiza ponovnega zanimanja za Croceja, se bom ukvarjal predvsem s študijami, ki so izšle v *knjižni* izdaji, medtem ko se bom pri člankih omejil le na omembo najpomembnejših med njimi.² Tu se ne bom ukvarjal z novimi izdajami Crocejevih del ali s številnimi zbirkami njegove korespondence, ki so izšle v tem desetletju in bi zahtevale posebno obravnavo. Ravno tako beseda ne bo tekla o študijah tujih avtorjev, glede na to, da ponovno odkritje Crocejeve misli v Italiji dosega pomen, ki ni primerljiv z zanimanjem, ki ga za Croceja kažejo avtorji iz drugih kulturnih okolij.³

1. Najbolje bo, če začnemo pri zadnji od štirih naštetih točk, torej pri celostnih študijah o Crocejevih delih, ki so izšle ob samem izteku osemdesetih let. To predpostavlja obraten vrstni red pri njihovem kronološkem pregledu, zato bo najbolje, da tudi med študijami samimi začnemo na enak način, torej z zadnjo, ki je izšla. Gre za delo *Croce e lo spirito del tempo* (Milan, Il Saggiatore, 1990), avtorja Giuseppeja Galassa. Po obširnosti rekonstrukcije in veljavnosti interpretata lahko to delo označimo za najboljšo med tistimi, ki obravnavajo Croceja in so izšla v omenjenem obdobju. Galasso je drugi izdaji svoje knjige *Croce, Gramsci e altri storici* dodal študijo z enakim naslovom, vendar se v novi knjigi interpretativna teza razširi tako v celostno rekonstrukcijo Crocejeve intelektualne aktivnosti od začetka do zadnjih tekstov kot tudi v rekonstrukcijo kulturnega okolja, v katerem je deloval. To nenehno povezovanje Crocejeve misli tako z italijanskim kot z evropskim kulturnim okoljem nedvomno najbolje označuje Galassovo delo kot tudi materialno fizionomijo knjige, ki ima na začetku in na koncu vstavljeni dve veliki sintezi evropske kulturne situacije (z dodatki o "italijanskem primeru"), prva za drugo polovico 19. stoletja med pozitivizmom in antipozitivizmom in druga za krizo po I. svetovni vojni. Interpretativno perspektivo knjige pa hkrati označuje predvsem zdravilen obrat v odnosu do številnih poenostavitvev, ki so krožile v polemiki proti Croceju. Velika razširjenost Crocejeve misli, njen nagel uspeh v Italiji in izven nje ter njena sposobnost ujemanja s časom niso več videti kot škandal, ampak spet postajajo tisto, kar dejansko so: zgodovinopisni in kulturni problem, ki zahteva odgovor. Ta odgovor Galasso najde tako, da sledi razvoju Crocejeve misli vzporedno s kulturno mislijo njegovega časa, od začetnega antipozitivizma, ki je prava "izvirna drža Crocejevega duha", preko srečanja z Marxom, izdelave sistema *La Filosofia dello spirito* in zgodovinopisnega in političnega dela po I. svetovni vojni pa do revizij in sprememb v svoji filozofski zgradbi v poznih letih. Razumljivo je, da se pred "Crocejevo zgodovino", ki jo predlaga Galasso, bralčeva pozornost takoj usmeri na periodizacijo. Kako Galasso obravnava razvoj Crocejeve misli? Povejmo takoj, da Galassa ne zanima izključno sistematični moment oziroma veliki "traktati", s katerimi je Croce v letih od 1900 do 1909 zgradil strukturo svoje filozofije. Bolj ga zanima tisti del njegove filozofije, kjer Crocejevo osebnost označujeta skoraj nagonski antipozitivizem

² Do leta 1984 je izhajala "Rivista di studi crociani", pri kateri lahko dobimo Crocejevo bibliografijo do tega leta. Tudi dodatek v knjigi: R. FRANCHINI, G. LUNATI, F. TESSITORE: *Il ritorno di Croce nella cultura italiana*, Milano, Rusconi, 1990, vsebuje sicer nepopolno bibliografijo Crocejevih del, ki so izšla po letu 1952, prevode v tuje jezike, korespondenco pa tudi dela o Croceju od leta 1953 do 1988.

³ Naj vendarle opozorim na prispevke nekaterih tujih avtorjev v zadnjem desetletju: C. BULAY: *Benedetto Croce jusqu'en 1911. Trente ans de vie intellectuelle*, Ženeva, Droz, 1981; E. E. JACOBITTI: *Revolutionary Humanism and Historicism in Modern Italy*, Yale 1981; R. ZIMMER: *Einheit und Entwicklung in Benedetto Croce's Aesthetic*, 1985; R. WELLEK, *La teoria letteraria e la critica di Benedetto Croce*, v *Letteratura Italiana*, IV zvezek, Turin, Einaudi, 1985, str. 351; M. E. MOSS: *Benedetto Croce reconsidered. Truth and Error in Theories of Art, Literature and History*, Hannover in London, University Press of New England, 1987. V tem okviru naj tudi spomnim na antologijo Crocejevih tekstov, ki jo je uredil in predstavil SERGIO ROMANO: *B. Croce. La philosophie comme histoire de la liberté. Contre le positivisme*, Pariz, Editions du Seuil, 1983.

in soočenje z marksizmom, ki sta se Galassovu zdela vsekakor bolj pomembna kot sistematični shematizmi. Prvi večji premor, prva odločnejša prekinitve se ne nakopiči v obdobju priprave *Estetike* ali druge *Logike*, ampak v knjigi, ki bi morala zaključiti tetrado *Filozofije duha*, pa je po Galassovem mnenju ne dopolnjuje, ampak jo izpodkopava. Gre za knjigo *Teoria e storia della storiografia*, ki je po dolgi in mučni pripravi, Galasso jo tu podrobno obnovi, ugledala luč sveta v letu 1915. Problematično jedro Crocejeve filozofije, tisti zadnji izvori napetosti, ki jo vznemirjajo, se po Galassovem mnenju ne nahajajo v vprašanju o sodbah oziroma v odnosu med individualno in kategorialno sodbo, ampak v načelu *sodobnosti zgodovine*, s katerim se začne *Teoria e storia della storiografia*. Na to tezo se naslanja tudi drugi temeljni vidik knjige, tj. trditev, da ima zgodovinopisna tema v Crocejevi misli osrednji pomen. Ta osrednji pomen se po Galassovem mnenju ne nanaša samo na "drugo polovico" Crocejeve filozofije, ko se "poudarek odločno prestavi na etično stran", ampak tudi na "prvo polovico", kjer je "večji del misli usmerjen na logično stran". Od "preloma" dalje, ki ga predstavlja osvojitve principa sodobnosti vsake zgodovine, vidi Galasso v razvoju Crocejeve misli postopno slabitev in pomanjkanje "spodbude sistema". Do drugega "premika" pride okoli leta 1924, s prikazom novega "etično-političnega" pojmovanja zgodovine, ki ima v Galassovih očeh dve pglavitni posledici: na eni strani postopno "absolutizacijo vrednot" in na drugi vedno očitnejšo "slabitev sistematičnosti". Esencializacija vrednot z izgubo njihove neposredne socialnopolitične vsebine je vsekakor obrambna reakcija proti vedno hujšim napadom, ki so jih vrednote utrpemale v sodobnem svetu, je pa tudi neke vrste protitež in garancija v primerjavi s procesom vedno odločnejšega "sesutja sistema", ki se ga je Croce lotil. Kontrast med vsebinami (ki so bile vedno bolj absolutne) in metodologijo (vedno bolj monografično in historicistično) se zaključuje v drugi polovici tridesetih let z novo "sistemizacijo" Crocejeve misli, pravzaprav s pravo "drugo Filozofijo duha", pri kateri je *La Poesia* v razmerju do *L'Estetica* enaka knjigi *La storia come pensiero e come azione* proti *La Logica* in *Teoria e storia della storiografia*. Pot Crocejeve misli pa se ne ustavi na tem mestu, saj v njegovi filozofiji nastopi "tretja faza", ki je v primerjavi s prejšnjo ravno tako prodorna. S tem ko mogočna izhaja iz teme življenjske moči, odločno premakne to filozofijo "iz filozofije duha proti filozofiji življenja". Tudi zaradi tega skrajnega Crocejevega poskusa, da bi postavil temelje svoje misli pod drobnogled, Galasso najbrž nekoliko na silo meni, da lahko utemelji "sistemizacijo" te tretje faze, če avtoantologijo *Filosofija-Poesia-Storia*, ki jo je Croce napisal za Ricciardijevo zbirko *La Letteratura Italiana*, označi kot njegovo "tretjo Filozofijo duha".

Tako zanesena in "dramatična" rekonstrukcija razvoja Crocejeve misli je še najbolj primerna za podiranje mita, ki je krožil o Croceu kot dogmatičnem filozofu med najbolj preprostimi in najmanj vidnimi nasprotniki v prejšnjih desetletjih. Videti je bila tudi najhitrejša pot za utemeljitev interpretativnega ključa za razumevanje Crocea kot "filozofa svojega časa", ki vodi Galassovo knjigo. V primerjavi s stereotipno in poenostavljeno predstavo o Croceu se Galassova interpretacija seveda izkaže za mnogo bolj daljnosežno. Da bi jo pravilno razumeli, jo moramo primerjati z dvema velikima interpretativnima smernicama za razumevanje Crocejeve misli. Razvila sta ju dva raziskovalca, ki sta tej misli posvečala pozornost tudi v letih, ko je bila izločena iz debat širših razsežnosti; to sta Eugenio Garin in Gennaro Sasso. Garinova interpretacija postavlja ločnico med Crocejem - "kritikom kulture" in sistematičnim filozofom oziroma med teoretikom posameznih problemov in metafizikom, ki se spopada s povezanostjo distinkcij - in v prvem vidi nekoga, ki je deloval v italijanski kulturi pozitivno.⁴ Sassova

⁴ To interpretacijo je razvil GARIN: *Cronache di filosofia italiana*, Bari, Laterza, 1955; za teme na prvih

interpretacija pa postavlja zahtevo po "totalni" interpretaciji Croceja, kjer totalnost pomeni, da lahko posamezne izsledke o Croceju zgodovinarju ali literarnem kritiku popolnoma razumemo in vrednotimo samo, če jih ne obravnavamo brez "filozofije" njihovega avtorja.⁵ Nedvomno je, da skuša tudi Galasso podati "totalno" interpretacijo Croceja in se trudi ujeti celosten pomen njegovega dela. Njegova "totalnost" pa je vendarle bolj totalnost razvoja, predvsem kronološka in ne sistematična totalnost. Njegov Croce je Croce, ki se, z Gramscijevimi besedami, "drži življenja", medtem ko Croce sistema ali splošneje Croce kot izključno filozof ni nikdar v ospredju. Za to je vsekakor kriv tudi sam, če je res, da se ni rad predstavljal kot avtor enega samega "sistema", ampak "vrste sistematizacij" ali pa kot "filozof po intervalih". Ob koncu knjige *La Filosofia della Pratica*, ki zaključuje delo *La Filosofia dello Spirito*, torej njegov osebni sistem, je na strah pred "zaključenim sistemom" opozoril sam: "Noben filozofski sistem ni dokončen, ker življenje samo ni nikoli dokončno." A na tem mestu se lahko verjetno vprašamo, do katere stopnje lahko zapopademo Crocejevo razvojno dialektiko, če izničimo kot "razpadlega" enega izmed terminov te dialektike, tj. njeno kategorialno zastavitvev. Opazimo lahko, da nova sistematizacija oblik duha, s katero se začne *La Poesia*, ni do potankosti razumljiva, če v njej ne vidimo preoblikovanja tetrade distinkcij, in da vprašanje življenjske moči v zadnji Crocejevi fazi ni tako ostro in prodorno zato, ker bi bila življenjska moč čisto nekaj drugega kot stara kategorija koristnosti, ampak ravno zato, ker je še vedno in hkrati ni več (ravno tu je izvor Crocejeve aporetičnosti) ključen stari koncept ekonomije.

2. Že iz naslova je razvidno, da je nedavna knjiga Micheleja Maggija (*La Filosofia di Benedetto Croce*, Firenze, Ponte alle Grazie, 1989) usmerjena k celostni interpretaciji Crocejeve filozofije. Da bi orisal tako obširen okvir, obenem pa sledil Crocejevim tezam v razvoju "vedno odprtega filozofskega dela", se je moral Maggi marsičemu odreči in za predstavitev argumentov izbrati določeno "merilo". Izmed vseh vidikov Crocejeve filozofske dejavnosti daje Maggi odločno prednost tistim, ki se nanašajo na veliko temo zgodovine in na njen odnos - identičnost s filozofijo, posledično pa zaradi tega stopa v območje njegovega zanimanja predvsem etično-politična dimenzija Crocejeve kulture. Z vidika razvoja Crocejeve misli se Maggi osredotoča predvsem na dve obdobji: na prvo, ki traja od *Estetike* do *Logike*, in drugo, tako rekoč Crocejevo "drugo zrelost", kjer v ospredju Crocejeve misli vidi predvsem problem odnosa med etiko in politiko. Izven njegove obravnave ostajajo vprašanja o estetiki in literarni kritiki, strogo "gnoseološke" teme *Logike*, na primer vprašanje psevdokoncepta, veliki *leitmotiv* dialektike in kroga oblik duha ter problematika življenjske moči v poznejših tekstih. Na diahroničnem nivoju se najbolj boleča odpoved nanaša na Crocejeve začetne misli oziroma v desetletja pred *Estetiko*, čeprav se Maggi v zadnjem delu knjige vendarle bežno dotakne vprašanja odnosa z Marxom in študija ekonomije.

Maggijeva študija je razdeljena na uvod in pet poglavij. Prvo poglavje je zelo "uvodnega" značaja in skupaj s pravim uvodom predstavlja obsežen oris Crocejeve kulturne drže. V njem so zelo natančno zajete nekatere značilnosti Crocejeve "formae mentis", kot so: "trud za nenehno spodbujanje orientacije zavesti"; "morala kulturnega delovanja", ki se kaže v prepričljivem in vzvišenem govorniškem tonu njegove zrele proze; vztrajanje na povezavi med filozofijo in "zdravo pametjo", ki je skušalo filozofiji zagotoviti "področje nanašanja preko meja kulturnih specializmov"; antiakademizem in

strane te predstavitev glej Garinov tekst *Agonia e morte dell' idealismo italiano*, v Skupina avtorjev: *La filosofia italiana dal dopoguerra a oggi*, Bari, Laterza, 1985, str. 3-29.

⁵ Za to interpretativno smer glej SASSO: *Per una interpretazione di Croce*, zdaj v: *Passato e presente nella storia della filosofia*, Bari, Laterza, 1967 in Benedetto Croce: *La ricerca della dialettica*.

protišolskost ter posledična naklonjenost nepoklicnim filozofom; morala delavnosti in neposredna preizkušnja z verskimi prepričanji; navada razločanja, ki je v bistvu potreba po presojanju in odločanju. Drugo poglavje nosi naslov "Teorija individualnega", in je izrazno tudi z vidika besedišča zvesto Crocejevi uporabi ter poustvarja pot, po kateri je Croce prispel do izenačenja filozofije z zgodovino, tako da je prehodil neke vrste *iii-nerarium ad individuale*, pri čemer je bila orientacijska točka vedno nujnost obvarovati posamezne primere pred razkrojem v "splošnem". V to poglavje sta vključena tudi dva razdelka o odnosu med Crocejem in Kantom ter Heglom, medtem ko Vico, drugi Crocejev "avtor", v tej knjigi sploh ne nastopa (Maggi posveča večjo pozornost nepričakovanemu ponovnemu zanimanju za Jacobija v Crocejevem eseju iz leta 1941). Tretje poglavje je posvečeno zasnovi zgodovine, četrto pa se loteva navidez bolj področne teme: gre za status "komunikativnosti" izraza in misli po Croceju z nekaterimi navezavami na povezavo med logiko in estetiko in na koncept literature. Knjigo zaključuje krajše poglavje o "sintezi volje", ki se loteva problema abstraktnosti pravil glede na individualnost volje - dejanja. Avtor na samem koncu razmišlja še o pojmu "družbe" in o povezavi med spoznanjem in delovanjem pri Croceju.

Namen, da bi podal "totalno" interpretacijo Crocejeve filozofije, v Maggijevi dejanski izpeljavi naleti na mnoge omejitve, kar pomeni, da včasih proti avtorjevi volji privre na dan omejevalna interpretacija Croceja kot "mojstra etike". Maggi postavlja svoj pogled izključno med tekste in s tem omogoča jasno in koristno razlago tistemu, ki želi slediti Crocejevim potem, vendar imamo včasih občutek, da iz tega izhaja preveč urejen in umirjen okvir, v katerem se najgloblje napetosti Crocejeve filozofije ne morejo pokazati v luči, ki si jo zaslužijo (pomislimo samo na vprašanje identifikacije individualne in univerzalne sodbe v *Logiki*, na problem psevdokoncepta in njegovega odnosa z napako, na status literature in na njeno dejansko možnost obstoja znotraj Crocejeve estetike).

3. Več kot štirideset let, od leta 1906 do 1950, je Benedetto Croce pisal "dnevnik". Pa ne v obliki *journal intime* oziroma čustvene ali kakršne koli osebne izpovedi, ampak v obliki "delovne beležnice" za zapisovanje svojih opažanj zgodovinarja, filozofa in literarnega kritika. Leta 1926 se je odločil prepisati vse zapiske iz majhnih zvezkov v velike knjige, vezane v pergament. To "na hitro" zapisano različico je prepisoval in popravil do leta 1949. Na tisočih straneh rokopisa, ki danes tako obstaja v dveh redakcijah, si je Croce iz dneva v dan vztrajno zapisoval svoje delo, z namenom, da bi se nadziral ali "bdel nad seboj", kot je napisal z enim od tistih arhaizmov, ki dajejo njegovi prozi "prijetno zaprašnost klasika", kakor je govoril Gianfranco Contini. K tem beležnicam se je zatekel tudi Galasso, da bi bolje obnovil nastanek in čas pisanja Crocejevih del. Gennaro Sasso je po študiju obilnega materiala v rokopisu izdal knjigo (*Per invigilare me stesso. I Taccuini di lavoro di Benedetto Croce*, Bologna, Il Mulino 1989), ki poleg tega, da sledi dogajanju pri sestavi dnevnikov in razkriva njihovo vsebino, skuša vpricho novega materiala ponovno pretehtati prenekatero pomembne vidike Crocejevega razvoja v zrelih letih in starosti. Knjiga znatno prispeva k izkoreninjanju nekaterih napačnih splošnih mnenj o Crocejevem delu in osebnosti ter predstavlja nepogrešljiv pripomoček pri študiju njegovih del. Beležnice pa nikakor niso pomembne samo s filološkega vidika. Do leta 1925 so njihove strani sledile skoraj izključno filozofskim, literarnim in zgodovinskim študijam, po tem letu pa so vedno bolj sprejemale tudi zapiske o političnih dogodkih ali razmišljanja, ki so jih ti dogodki vzbudili v Crocejevem srcu. Zgodba o dnevnikih je torej postala zgodba o *transformaciji* dnevnikov (kot se glasi naslov drugega poglavja Sassove knjige) oziroma o tem, kako v pomirjajoče zapisovanje o opravljenem delu vsiljivo in hkrati boleče vstopajo opazovanja, tesnoba, skrbi in razmišljanja, ki jih je izzvala politična situacija v

letih fašizma. Sassova knjiga je skoraj v celoti posvečena temu "drugemu" obdobju dnevnikov. V njej podaja nekaj značilnih primerov, ki pričajo, kako lahko Beležnice osvetlijo Crocejevo delo v povsem novi luči in pokažejo na povezave, ki bi jih brez njih zelo težko, pogosto pa tudi nemogoče zajeti. Naj omenimo samo novo interpretacijo o nastanku bržkone najlepše biografije v knjigi *Vite di avventure di fede e di passione* oziroma življenjepisa Alessandra Caracciola, markiza di Vica. Croce v tej biografiji opisuje življenje neapeljskega gospoda, ki se je spreobrnil v kalvinizem in opustil vse svoje dobrine, družino in časti, ki so mu pripadale na dvoru Karla V., da bi sledil svoji veri in zaživel novo življenje v reformirani Ženevi. V izbiri te biografije Sasso zelo bistroumno vidi avtobiografski motiv, povezan z osamljenostjo in izolacijo, kamor je Croceja pahnila diktatura: "Croce je sebi pripisoval enako in ravno tako grenko usodo, kot je bila tista, ki je zaznamovala in zlomila življenje markiza di Vica: to ni samo neizmerna zvestoba svojim idejam, ampak tudi morebitne posledice te zvestobe, torej izgon, zapustitev domovine in odpoved ljubezni, ki jo simbolizira in nosi v sebi." V drugih primerih vodi Sasso Crocejev "življenjepisa" ali bolje predstava življenjepisa, ki jo dobimo skozi dnevnike, v razmislek o dogodkih in polemikah, v katere je bil Croce vpleten: gre na primer za strani, kjer je govor o političnih kontrastih, ki so prišli na dan po padcu fašizma med njim in njegovim zvestim sodelavcem v najtemnejših letih pri reviji *La Critica*, Adolfom Omodeom, ali pa dolg ekskurz, posvečen polemiki z Dan-tejem Lattesem (v resnici jo je Croce kmalu utišal, saj se je dobro zavedal koščljivosti tematike v tistem zgodovinskem trenutku) o "integraciji" Židov.

Napačno bi bilo misliti, da je Sassova študija po zvrsti življenjepisa. Značaj in razsežnost njegovega dela, ki se pred bralcem pojavlja z vso trdnostjo in gradbeno strogostjo filozofskega eseja, sta različna. Razlog temu je globoka skladnost teksta, ki je orkestriran okoli temeljnega akorda. To je tema, ki se razteza čez strani in jih nenehno vrača k skupnemu problematičnemu središču. Lahko bi poskusili na kratko opisati to temo kot kontrast med potekom Crocejeve filozofije, ki je primorana zaradi svoje strukture teoretizirati nepremagljivo pozitivnost realnega, in *eksistencialno izkušnjo*, ki je bila že od samega začetka konstitutivno odprta do nasprotnega delovanja tesnobe, negativnosti in praznine. Skozi knjigo prisostvujemo preobrazbi in projekciji te izkušnje, ki je v začetku samo "privatnega" značaja in je kot taka v bistvu obvladljiva - namreč v ritmu dela in vneme kot protistrupov za tesnobo, v krizo, ki zadeva samo možnost misliti zgodovino kot napredek, skratka, v krizo "filozofije zgodovine". Ta se mora spopasti z ne več teoretično, ampak tragično realno možnostjo o "koncu" civilizacije, s porazom sil svobode v boju s silami nadvlade. Ravno zaradi tega je Sassova knjiga zelo koristno branje, če jo vidimo kot ovržbo napačnega splošnega mnenja, da je bil Croce "ujet" v pozitivnost, optimizem in spravo in zato popolnoma nepripravljen sprejeti globokih trenutkov dobe, ki je porušila vse gotovosti. Brez pretiranega dramatiziranja, ampak ravno zato dovolj učinkovito in prepričljivo, nam ta knjiga odkriva, da se je za Crocejevo masko ravnodušnosti (čeprav ni šlo za masko, ampak za težko pridobljeno obleko, ki je bila trdno branjena s strogostjo "dela", o čemer pričajo beležnice) skrival veliko bolj zaskrbljen obraz filozofa, ki je poraz in uničenje ne samo predvidel, ampak delno tudi doživel.

4. Seveda ni brez pomena, da poleg teh študij iz let 1989-90 ne zasledimo nobene celostne študije o Crocejevem delu, ki bi izšla v prvi polovici osemdesetih let. Take študije, ki bi ponudile pregled celote, v tem obdobju niso izšle v monografski obliki, pač pa v obliki zbornikov, kjer pregled Crocejevih del ni bil zaupan posameznemu raziskovalcu, ampak so ga prikazali različni prispevki udeležencev. Najboljša priložnost za izdajo takega zbornika je seveda trideseta obletnica Crocejeve smrti (umrl je leta

1952), čeprav so se izdaje časovno razpotegnile⁶. Gre na primer za knjigo pod uredništvom Antonia Bruna *Benedetto Croce trent'anni dopo* (Bari, Laterza, 1983), ki vsebuje prispevke s simpozija o Croceju. Simpozij je bil organiziran v maju 1982 v Cataniji, v zborniku pa so prispevki A. Bausole o morali, G. Cotronea o politiki, R. Franchinija o logiki in C. Muscette o literarni kritiki. V drugi, debelejši knjigi pod uredništvom F. Tessitoreja *L'eredità di Croce* (Neapelj, Guida, 1985) so zbrani prispevki s simpozija v Neaplju leta 1983 s teksti A. Caracciola, A. Parenteja, G. Sassa, M. Sansoneja, G. Nencionija in zopet Bausolija in Franchinija. Zbornik s prispevki iz simpozija ob tridesetletnici v Bariju decembra 1982 (*Ritorno a Croce*, uredniki M. Fabris, Manduria, Lacaita, 1984) je sicer manj pomemben zaradi različnosti nivojev prispevkov in zaradi manjšega obsega, vseeno pa velja omeniti eseje A. Negrija o Croceju kot zgodovinarju filozofije in F. Fanizze o estetiki.⁷

Celostna monografija o Crocejevi misli pa je vendarle izšla v prvi polovici osemdesetih let: *Introduzione a Croce* Paola Bonettija (Bari, Laterza, 1984). Knjiga iz zbirke "Filozofi", izdajatelja Laterze, je predvsem vodilo pri branju Crocēja. Bonetti začne pri prvih Crocejevih raziskavah o značaju zgodovine, analizira nosilne stebre filozofskega sistema, smernice literarne kritike, zgodovinska dela in zaključí z vprašanjem življenjske moči in z zadnjimi raziskavami o dialektiki. V središču Bonettijevega zanimanja je vsekakor etično-politični in zato posledično tudi zgodovinski Croce. V skladu z značilnostjo zbirke, v kateri je izšla, je knjiga opremljena z *Zgodovino kritike* in s koristno tematsko bibliografijo.⁸

II

Po drugi svetovni vojni, še posebno pa v petdesetih in šestdesetih letih, se je veliko govorilo o posledicah, ki jih je zaradi Crocejeve "hegemonije" utrpela italijanska kultura v prvi polovici stoletja. Njegovemu velikemu vplivu so naprtili krivdo za "provincializem" italijanske kulture in za njeno pomanjkljivo odprtost do novih tokov evropske misli; naložili so mu odgovornost za zavračanja in zaprtost, ki so dolgo časa pestili intelektualno življenje naše domovine; nanj so znova in znova valili krivdo za zaostanek v razvoju socioloških znanosti, za premajhno pozornost psihoanalizi, epistemologiji in znanostim nasploh, za počasnost, s katero so se pojavile nove metodologije literarne kritike in zgodovinskega raziskovanja, skratka, za zaostalost celotne italijanske kulture glede na evropsko. V teh očitkih je bil bržkone na delu nezgodovinski kriterij, saj so se raztezali na celotno Crocejevo aktivnost. Lahko bi bili sprejemljivi za situacijo v petdesetih letih, vendar pa ne smemo pozabiti, da je v prvih desetletjih tega stoletja ravno Croce ogromno prispeval k pomladitvi in deprovincializaciji italijanske kulture; ob vsem tem pa mu na koncu niso sodili za tisto, kar je naredil dobrega ali slabega, pač

⁶ Izjema je nedavno izšel zbornik pod uredništvom P. DI GIOVANNIJA: *Il neorealismo italiano*, Bari, Laterza, 1988, ki vsebuje prispevke iz simpozija v Palermu leta 1987. Že iz naslova je razvidno, da ni posvečen samo Crocejevemu delu, ampak nasploh italijanski filozofiji idealističnega navdih v prvi polovici tega stoletja.

⁷ Pred kratkim je izšel zbornik študijskega dne o Croceju, ki je bil organiziran 22. oktobra 1989 v Pescasseroli: R. FRANCHINI, G. LUNATI, F. TESSITORE: *Il ritorno di Croce nella cultura italiana*, Milano, Rusconi, 1990.

⁸ Naj nakažem še nekaj splošnih študij o Crocejevi filozofiji, ki so izšle v zadnjih letih: L. DONDOLI: *Benedetto Croce. Intuizione, Conoscenza storica e panteismo etico*, Rim, Edizioni dell'Ateneo, 1984; G. BRESCIA: *Croce inedito*, Neapelj, Società editrice napoletana, 1984 (publicira veliko neizdanih ali malo znanih Crocejevih pisem, vendar večinih Croceju pripisuje zelo dvomljive stvari). M. CIARDO: *L'infinito e la storia in Benedetto Croce*, Neapelj, Guida, 1990, ki ji je dodan dolg esej Dall'idealismo allo storicismo, v katerem povzame nekaj tekstov, ki so že izšli v "Rivista di Studi Crociani".

pa za vse tisto, česar *ni* naredil. Tako mu niso sodili za teorije, ki jih je branil, ampak za miselno zaprtost, ki naj bi jo pokazal s tem, ko ni sprejemal drugačnih pozicij od svoje. Te kritike, ki so sicer mogoče imele pozitivno funkcijo v zgodovinskem trenutku njihove formulacije, so temeljile na nikoli izrečeni predpostavki, da so se Crocejeve teoretične "zaprtosti", ravno zaradi njegovega velikega kulturnega vpliva, vedno spreminjale v učinkovit veto tudi na nivoju dogajanj. Ta predpostavka pa ni bila nikoli dokazana, saj bi njen dokaz zahteval prehod od splošnih trditev h konkretnim zgodovinskim raziskavam o stanju italijanskega založništva, tiska, šol in univerz ter o načinu in poteh, s katerimi se je Crocejeva hegemonija uveljavila na različnih področjih. Navkljub številnim govoricam o Crocejevi kulturni "diktaturi" pa je bilo dolgo časa zelo malo narejenega na področju konkretnih raziskav, ki seveda poleg dobrega poznavanja soočenih idej zahtevajo tudi potrpežljivost dokumentiranja. Zato moramo biti toliko bolj hvaležni mladima raziskovalcema Danieli Coli in Giuseppeju Tognonu, ki sta na dveh ključnih področjih po napotkih Eugenia Garina sprožila raziskavo ravno tega tipa: Colijeva na področju založništva s knjigo *Croce, Laterza e la cultura europea* (Bologna, Il Mulino, 1984) in Tognon na področju šolske politike s knjigo *Benedetto Croce alla Minerva* (Brescia, La Scuola, 1990).

1. Decembra leta 1901 se je Giovanni Laterza napotil iz Barija v Neapelj k Benedettu Croceju po nasvet glede nove dejavnosti, v katero se je hotel podati. Odločil se je namreč, da bo ustanovil založniško hišo in s tem povečal tiskarsko in komercialno aktivnost družine. Na ta način se je začelo "eno najbolj celovitih in zelo uspešnih sodelovanj v zgodovini kulture in založništva", ki je trajalo štirideset let in se je po smrti Giovannija Laterze leta 1943 nadaljevalo z njegovimi nasledniki v vodstvu založniške hiše. Študija Daniele Coli nam na temelju zajetnega nepubliciranega materiala, predvsem pa s pomočjo Laterzovih arhivov, ki vsebujejo njegovo korespondenco s Crocejem, razkriva zgodovino tega sodelovanja. Poleg dokumentirane rekonstrukcije Crocejevega konkretnega kulturnega delovanja predstavlja izčrpen vpogled v zgodovino založništva in kulture v Italiji v prvi polovici stoletja. Gre, skratka, za celovit in raznovrsten okvir, ki lahko ovzrže ali spremeni marsikatero napačno mnenje. Colijeva v študiji pokaže, kako zgrešena je predstava o Croceju kot absolutnem gospodarju usode založniške hiše in po drugi strani o Laterzi kot "plehkem izvajalcu" filozofove volje. Seveda pa je res, da se je med Crocejem in založniško hišo kmalu stkala zelo trdna vez, da je Croce zaupal Laterzi izdajanje svoje revije *La Critica*, kasneje pa še vsa svoja dela, da je bil dolga leta urednik in pobudnik vseh poglobitvenih zbirk; vendar pa Colijeva s številnimi primeri dokazuje, da bi bilo na podlagi teh dejstev napačno zaključiti, da je šlo za popolno izničenje tiste dialektike, ki mora biti prisotna med svetovalcem in sodelavcem založniške hiše, pa naj bo ta še tako vpliven, ter samim izdajateljem. Prvo poglavje v knjigi vsebuje zajetne odlomke pogosto živahnih in včasih polemičnih pism, ki sta si jih izmenjala Giovanni Laterza in Croce, s posrečenim opisom založnikove edinstvene osebnosti, in predstavlja pravzaprav ne samo poučno, ampak tudi prijetno branje. V naslednjih poglavjih, ki so posvečeni Crocejevemu odnosu do tujih kultur in njihovega vplivu na založbo, pa postaja diskurz bolj tehnične narave. V njih Colijeva uspešno dokazuje, da je bil znaten del zaprtosti in ostrakizmov, ki so jih pripisovali Croceju, posledica kulturne situacije, ki je ni ustvaril sam, ampak jo je mnogokrat moral celo prenašati. V prvih desetletjih stoletja ni bilo enostavno uvajati tujih avtorjev v Italijo, saj so založniki pogosto naleteli na ovire, kot so bili visoki stroški *copyrighta* in nezainteresiranost izobraženih bralcev. Croce sam je predlagal in podpiral izdajanje avtorjev, kot so Simmel, Windelband, Boutroux, Weber in celo Freud, vendar ga niso mogli izvesti predvsem iz ekonomskih razlogov. Tipičen primer je Webrova knjiga *Protestantska etika*, ki ni izšla zaradi poraznega izida predhodnega prevoda *Par-*

lament in vlada. Seveda je imel Croce svoje preference in svoja načela, ki jih je moč izpodbijati. Nedvomno je bila njegova pozornost na področju filozofije usmerjena skoraj izključno na Nemčijo, vendar je bil interes za francoske prevode pomanjkljiv, kar se je pokazalo pri Bergsonu, odvisen od prepričanja, da ni smiselno prevajati iz jezika, ki je ciljni publiki Crocejevih zbirk že dobro znan. Po letu 1920 se je Croce pričel zanimati tudi za področje zgodovinopisja in politične publicistike, kar se je odražalo na njegovi odprtosti do materiala, ki je prihajal na primer iz Velike Britanije in Francije. Tudi pri izbiri sodelavcev založniške hiše ni izvajal absolutne kontrole. Colijeva v šestem poglavju svoje knjige ponazarja primere, kjer so pomembno vlogo igrali avtorji, ki mu sploh niso bili blizu, včasih pa so zagovarjali celo izrazito anticrocejevske pozicije.

Crocejevi odnosi s svetom založništva niso bili tako idilični, kot so včasih mislili, so pa bili vedno plodni in bogati s pozitivnimi izsledki. Videti je, da tega nikakor ne bi mogli trditi, ko bi opazovali samo neposredne rezultate v filozofovem *političnem* delovanju na kulturnem področju. Croce je bil minister za šolstvo v zadnji Giolittijevi vladi od junija 1920 do junija 1921. Ta izkušnja, pomembna zanj in, razumljivo, tudi za italijansko šolsko politiko, do sedaj še ni doživela rekonstrukcije, ki bi zapopadla vse probleme v igri. Zajetna knjiga Giuseppeja Tognona *Benedetto Croce alla Minerva* pa ni namenjena samo zapolnitvi te praznine, ampak obnavlja zgodovino italijanske šolske politike "od Kobarida do pohoda na Rim" in z obilnimi informacijami začrtuje okvir, v katerega je bila vključena konkretna Crocejeva dejavnost. Kljub dejstvu, da je imel velik vpliv v prvih dvajsetih letih tega stoletja in da je bil imenovan za senatorja, se do tistega trenutka ni vključeval (čeprav najbrž več, kot skuša prikazati Tognon; najverjetneje zaradi samega kontrasta) v politično debato Giolittijeve in postgiolittijeve Italije. S pozornim prebiranjem takratnega časopisja Tognon dokazuje, da je bilo imenovanje pristnega intelektualca, kot je bil Croce, za ministra v Giolittijevi vladi tudi v zavesti takratnih najbolj pozornih opazovalcev daljnosežno inovativno dejanje za šolsko politiko in za politiko nasploh. Na ta način se je Crocejevo ime prvič pojavilo v javnosti, mnogo širši od dotedanjih izobražencev, ki so ga poznali preko njegovih knjig. Med svojim mandatom se je boril proti izraziti opoziciji socialistov in proti prikriti opoziciji ljudske stranke, ki je bila vedno pripravljena na napad. Zaradi slabega poznavanja birokratskega kolesja in zaradi svojega značaja se je spopadal s številnimi administrativnimi kadri; frontalno se je moral soočiti s študentskimi nemiri, medtem ko so ministrski uslužbenci stavkali. Njegovo ministrovanje ni bilo enostavno, če taka sploh obstajajo, saj je bilo potrebno ublažiti posledice vojne, ugoditi tudi zahtevam uslužbencev in učitelje po zvišanju plačv, obenem pa sprožiti korenito reformo šolstva s pomembnimi in dolgoročnimi ukrepi, ki so jih nekateri že dolgo zahtevali: uvesti sistematizacijo tako imenovanih "dodatnih razredov", urediti vedno perečega vprašanja nabora in reformo državnega izpita. Tu Croce niso bi uspel, vendar pa skuša Tognon, ob jasno prepoznavnih mejah Crocejeve pozicije na področju izobraževanja in šolskih problemov, vzpodbuditi takšno oceno Crocejeve politične dejavnosti, ki se ne bi ustavila pri takojšnjih rezultatih, ampak bi se podala še dlje, do vključitve v diskurz naslednje, Gentilejeve reforme: "V luči njegovega naslednika je bila Crocejeva izkušnja hkrati uspeh in polom - nekaj, kar je težko definirati." Knjigi, kot sta *Croce, Iaterza e la cultura europea* in *Benedetto Croce alla Minerva*, sta pomembni, saj nakazujeta na raziskovalno metodo, ki jo kaže koristno razširiti tudi na druge vidike Crocejeve politično-kulturne dejavnosti. Vsekakor bi bila produktivna na primer raziskava o Crocejevem odnosu do I. svetovne vojne, saj še nimamo izčrpne študije na to temo.

2. Ko smo do sedaj skušali orisati vrnitev Crocea, smo govorili o celostnih študijah, o njegovih delih in o poteh njegovega kulturnega vpliva. Ker pa se njegovo delo razteza od literarne kritike do estetike, od logike do zgodovinopisja in od etike do

politične teorije, je pravzaprav normalno, da se, ko govorimo o njegovi vrnitvi, vprašamo, kateri Croce se vrača: estetik ali zgodovinar, literarni kritik ali teoretik etike. Na videz je možen samo en odgovor: vrača se predvsem etično-politični Croce in posledično tudi zgodovinski. V bistvu je ta Croce v središču knjig, ki jih obravnavamo v prvem delu tega teksta, in o tem Croceju je bilo govora v najrazličnejših prispevkih o njegovem delu, ki so izšli v dnevnikih in revijah. Za to obstaja kar nekaj dobrih razlogov, saj je bilo po eni strani nasprotovanje Croceju rezultat dejstva, da so v njem videli političnega nasprotnika, po drugi strani pa v osemdesetih letih zasledimo ponovno vračanje liberalne misli, katere znameniti mislec je bil tudi Croce.⁹ Če pa pregleđamo izdane knjige in eseje, lahko ugotovimo, da je ta vtis na splošni ravni sicer pravilen, na področju specialističnih študij pa nikakor ne. Res je, da je bilo bore malo pozornosti namenjeno Crocejevi logiki, gnoseologiji in nasploh njegovi, lahko bi temu rekli "čisti filozofiji", čeprav bi se ob tem izrazu Croce zgrozil (edina knjiga, ki jo lahko tu omenim, je Giuseppeja Gembille *Filosofia e scienza nel pensiero di Croce. Genesi di una distinzione*, Neapelj, Giannini, 1984), vendar sta na primer količina in kvaliteta študij o estetiki na istem nivoju kot na primer študije o Croceju kot političnem ali zgodovinskem teoretiku. Nasprotno, če pomislimo, da je bila morda estetika med vsemi vidiki njegove filozofije tista, ki je bila videti najmanj zanimiva, in da smo bili v prejšnjih desetletjih priče korenitemu prevratu predvojnje situacije, v kateri je Crocejeva hegemonija delovala predvsem skozi njegov monopol na literarno-estetskem področju, se nam ponovno zanimanje za Crocejevo estetiko kaže kot izjemen dogodek v spremenjenem načinu gledanja na tega filozofa. Gre za zanimanje, ki je usmerjeno predvsem na njegovo filozofsko estetiko in veliko manj na njegovo literarno kritiko. To je povsem razumljivo, če pomislimo, da je bil razlog za zavrnitev njegove estetike v šestdesetih in sedemdesetih letih tudi posledica splošnega slabega glasu, na katerega je prišla filozofska estetika. Ko je bil ta predsodek presežen, je bilo ponovno branje avtorja najbolj uspešne *Estetike* tega stoletja povsem normalen pojav.

Če bi sledili kronološkemu vrstnemu redu, bi bil prvi naslov naše predstavitve knjiga Maura Boncompagna: *Ermeneutica dell'arte in Benedetto Croce* (Neapelj, Loffredo, 1980), ki je posvečena ravno estetiki. Boncompagni se je lotil Crocejeve estetike in kritike, da bi dokazal nekatere sorodnosti med Crocejevimi pozicijami in sodobno hermenevtično mislijo, še posebno v njenih Pareysonovih in Gadamerjevih različicah. V knjigi daje velik poudarek predvsem problemom individualnosti in komunikacije v Crocejevi filozofiji, kasneje pa preide k rekonstrukciji razvoja njegove teorije literarne kritike. Razume jo kot prehod od začetne pozicije, kjer je interpretacija omejena na "podoživljanje", k zrelejši poziciji, ki priznava neizogibnost "posredovanja" v vsakem aktu razumevanja. Boncompagni meni, da je v tej pasaži na delu že nova teorija o značaju totalnosti umetniškega izraza in teorem o sodobnosti zgodovine. Čeprav ta Boncompagnijeva pot dopušča možnost zunanje primerjave dveh različnih filozofskih usmeritev, je nedvomno, da njegova hipoteza o približevanju hermenevtike in crocejanstva omogoča razumevanje nekaterih značilnosti Crocejeve filozofije v povsem novi luči in oznanja sovpadanje (tu ne gre za sovpadanje rešitev, ampak problematik in okvirja, na katerega se nanašata) med Crocejevim historicizmom in bržkone najvplivnejšo filozofsko usmeritvijo zadnjih let. Možnost branja Crocejeve estetike kot zahteve po resnici v vsebini umetniškega dela (torej gre tudi v tem primeru za skladnost s Heideggerjevimi in Gadamerjevimi tezami) Boncompagni preuči v prispevku *Croce e il*

⁹ O Croceju in liberalizmu je v zadnjih letih pisal predvsem GIROLAMO COTRONEO. Glej zlasti uvod v antologijo Crocejevih tekstov: Benedetto Croce, *La religione della libertà*, urednik G. COTRONEO, Milano Sugar, 1986.

problema di una ontologia dell'arte, ki je izšel v zborniku *Croce e l'estetica* (Palermo, Aestetica Preprint, 1983). V tej knjigi so zbrani še študija Rosaria Assunta o transcendentalnem in kategorialnem značaju Crocejeve utemeljitve estetike, prispevek Vittoria Stelle o pomenu Crocejeve izkušnje v vlogi kritika sodobne literature za njegovo teoretično refleksijo,¹⁰ ponovno je izdana študija Fanizze, ki smo jo že omenili v knjigi urednika M. Fabrisa *Ritorno a Croce* (glej prvi del te predstavitev), študija pisca teh strani z naslovom *Croce: L'estetica e il sistema*, leto pred tem pa knjiga istega avtorja *L'estetica di Benedetto Croce* (Bari, Laterza, 1982).

Znano je, da je ena glavnih tez Crocejeve estetike identifikacija umetnosti in jezika, vsaj na kategorialni ravni. Ta "redukcija" lingvistike na estetiko, ki se ujema tudi z drugimi vzporednimi rešitvami (na primer redukcija filozofije prava na filozofijo ekonomije), bi lahko z vso pravico pripomogla k označitvi Crocea kot filozofa enotnosti in ne distinkcij, kot to narekuje dosedanja formula. Eksplicitno jo zasledimo že v naslovu prve estetike, ki se v celoti glasi *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale* in se kljub številnim revizijam in popravkom ohranja v celotni nadaljnji teoretizaciji. Na Crocejevo lingvistiko se je v preteklosti osredotočil Tullio de Mauro najprej v študiji iz leta 1954 in kasneje v knjigi iz leta 1965: *Introduzione alla semantica* (Bari, Laterza, 1965). V njima je dokazoval, da je Croce iz začetne pozicije, kjer je kategorično zavračal možnost obstoja "jezika" kot nadindividualnega sistema komunikacije (izraz je za Crocea vedno individualen in neponovljiv), prešel na bolj razčlenjeno pozicijo, ki je bila bolj pripravljena priznati vrednost (čeprav samo "praktično") takim abstrakcijam, kot so lingvistične postavke. Knjiga Marca Salucciija, *Znak in izraz pri Benedettu Croceu* (Firenze, Arnaud, 1988) eksplicitno povzema teze De Maura, pri tem pa skuša gledati na Crocejevo teorijo z drugega zornega kota oziroma s poudarkom na dejstvu, da je Croce pojmu znaka vedno zavračal teoretični status. Z rekonstrukcijo poti, ki jo opravi ta pojem od *Tesi di estetica* iz leta 1900 pa do knjige *La Poesia*, Salucci pride do prepričanja, da je antiteza izraza in znaka jasna in prisotna že v prvih filozofskih delih, "tako da, ko se v svojih zadnjih delih Croce vrača na lingvistična vprašanja, uporablja ravno tisti koncept izrazno - (ali bolje psevdouzrazno) znakovnega odnosa, ki ga je razvil v prejšnjih letih". Ne gre torej za rekonstrukcijo crocejevske lingvistike z drugega zornega kota, kot ga je izbral De Mauro, ampak za različno umestitev njenega temeljnega teoretičnega jedra. To, kar je De Mauro predstavljal kot časovno razčlenitev Crocejevih doktrin, zdaj tu vidimo bolj kot notranjo napetost lingvistične misli filozofa, ki je kot taka značilna ne samo za njegovo pozno obdobje (kjer je pojavnost določenih tem bolj pogosta in vsiljiva), ampak tudi za samo prvo fazo, kjer se ta misel šele oblikuje.

Crocejevi filozofiji jezika je posvečena tudi debela knjiga Luciana Dondolija, opremljena s številnimi citati (*Genesi e sviluppi della teoria linguistica di Benedetto Croce*, Rim, Bulzoni, 1988). Študija je predstavljena kot prvi del širše raziskave o Crocejevi lingvistiki in sega v obdobje prvih filozofovih tekstov iz začetka 20. stoletja. Od tu sledi izvoru identifikacije umetnosti in jezika, ki pa se avtorju na tej kronološki stopnji zdi "postavljena zgolj samovoljno"; Dondoli meni, da to identiteto bolje utemeljijo kasnejše Crocejeve teze, kot na primer tista o lirčnosti umetnosti.

Nedavne študije o Crocejevi filozofiji jezika temeljijo na pomembnih raziskavah iz preteklih let, področje njegovih estetskih raziskav pa obstaja precej zanemarjeno. Gre

¹⁰ Glej tudi V. STELLA: *Le arti visive nel pensiero di Croce* in *Borghese Croce e l'estetica* v *Ibid.*: *Forma e memoria*, Rim, Iana, 1985, str. 83-144 in 211-243. Med eseji o Crocejevi estetiki, ki so izšili reviji spomnimo tudi na V. SAINATI: *L'estetica di Benedetto Croce come ermeneutica dell'esperienza letteraria*, v "Teoria", 1985, št. 5, str. 3-25.

za študije o zgodovini estetike, ki obsegajo zajetno zgodovino te discipline (kot je znano, je izšla skupaj s teoretičnim delom v *Estetiki* leta 1902), in številne kasnejše spise, ki so bili s privolitvijo avtorja zbrani v knjigi *Storia dell'estetica per saggi*, vendar pa niso bili nikoli predmet posebne raziskave. Enako velja za ostale Crocejeve dejavnosti na področju zgodovine filozofije, ki bi ravno tako potrebovale celostno študijo. Knjiga Luigija Russa (*Una storia per l'estetica*, Palermo, Aestetica Pre-print, 1988) skuša zapolniti to vrzel, ob tem pa ponuja iztočnico za razmislek o metodoloških problemih zgodovine estetike. Russo se osredotoča predvsem na "prvo" Crocejevo zgodovino estetike, ki je izšla v traktatu leta 1902, in potrpežljivo rekonstruira njen nastanek. Kasnejšim spisom o zgodovini estetike pa nameni samo nekaj "uvodnih besed" in odlaga tematizacijo "drugega polčasa" Crocejevega estetskega zgodovinopisja na prihodnost. V zgodovini estetike iz l. 1902 ga najbolj zanima predvsem pojav zelo močne zgodovinopisne paradigme, razvoj estetike je namreč tu prikazan v funkciji "enega problema", tj., osnovanja intuitivno-izrazne aktivnosti oziroma, kot Russo uspešno dokazuje, osnovanja same Crocejeve estetike. Croce v kasnejšem obdobju prizna enostranskost tega kriterija, ko govori o "nevzdržnosti starega koncepta resnice, češ, naj se izvele enkrat za vselej", ki "je bil prisoten v *Estetiki*", kjer "je bilo prikazano, na kakšen dokaj surov način je bila osvetljena zgodovina te discipline". Russa zanimajo predvsem posledice te postavitve in metodološke smernice, ki jih lahko iz njih izluščimo. Te so: "polemični" značaj Crocejevega prikaza; ostro zanikanje možnosti, da bi lahko sploh govorili o antični in srednjeveški estetiki in s tem v zvezi tudi trditev o modernem rojstvu te discipline; uporaba koncepta "estetske prazgodovine", s katero je zagotovil zatočišče temam, ki so bile na ta način izključene iz moderne zgodovine te discipline; perspektiva kot "znanstvena revolucija" ali sprememba v znanstvenih paradigmah, ki podpira zgodovinopisno zasnovo.¹¹

Novejše študije o Croceju kot literarnem kritiku so maloštevilne. Če izpustimo tiste, ki se ukvarjajo s Crocejevo interpretacijo posameznih pesnikov in pisateljev (pa tudi te niso številne, omenimo: A. Vallone: *Croce e Dante*, Neapelj, Guida, 1985 in P. Orvieto: *D'Annunzio e Croce*, Salerno, 1988), lahko pokažemo na knjigo P. Colonella, *Croce e i vociani* (Neapelj, Studio editoriale di Cultura, 1984) in na esej Enza Siciliana, *Proiezione fuori della figura. Benedetto Croce v La voce di Otello* (Milan, Mondadori, 1982). Tudi na tem področju pa obstaja študija, ki jo odlikuje originalnost zasnove, s pomočjo katere lahko zapopademo nove rezultate. V mislih imamo knjigo Emme Gianmattei, *Rhetorica e idealismo. Croce nel primo Novecento*. Gre za avtorico, ki jo je kvaliteta Crocejevega pisanja povsem očarala, obenem pa vseeno uspešno spreminja interes za statistična dejstva v orodje za spoznavanje Crocejevih del. To se kaže tudi v dolgem začetnem poglavju, ki obravnava vse variante kasnejših izdaj esejev *Letteratura della Nuova Italia*. V njem se variantnost nekoliko maščuje Croceju, ki je zaničeval "kritiko zveščičev". Ali pa v tretjem poglavju, ki rekonstruira odnos med Crocejem, Papinijem, Prezzolinijem in drugimi, ki so sodelovali pri reviji *La Voce*, tako da se igra s podobo "senilnosti", ki jo je Croce priredil samemu sebi in jo postavil nasproti "mladim", do katerih ni bil nikoli nežen. Seveda pa je ta senilnost vse prej stilistično dejstvo in miselna drža kot pa anagrafski podatek.

¹¹ O Croceju kot zgodovinarju estetike glej tudi razpravo: R. BRUNO: Benedetto Croce. L'estetica come filosofia e la storia della estetica v "Pensiero e società", št. 25-26, 1987, str. 37-63, in P. D'ANGELO: A proposito di Croce storico dell'estetica v "Rivista di estetica", št. 33, 1990. O Crocejevi estetiki še: R. BRUNO: Benedetto Croce. L'estetica e il problema della legittimità dell'arte v "Pensiero e società", št. 23-24, 1986. Na koncu omenimo še knjigo: A. LEONE DE CASTRIS: Estetica e politica. Croce e Gramsci, Milano, Franco Angeli, 1989, ki ponuja povsem "politično" interpretacijo Crocejeve estetike, ki naj bi raziskala ne samo kulturno, ampak tudi razredno hegemonijo.

3. Če preidemo k študijam o Croceju kot teoretiku etike in politike, srečamo najprej zajetno knjigo Giuseppeja Pezzina *L'economico e l'etico-utile nella formulazione crociana dei distinti 1893-1908* (Pisa, ETS, 1983). Avtor je v študiji skušal "kritično preučiti nastanek etično-koristne kategorije v širšem kontekstu sistema distinkcij", in ker je to kategorijo potrebno obravnavati v njenem odnosu s konceptom ekonomije, je moral prehoditi "celo Crocejevo pot, ki vodi k zahtevi po pozitivnosti koristnega, s poudarkom na aporijah in napetostih, ki izhajajo iz definicije ekonomske kategorije. Slednja se po tej poti oblikuje v formo - zavetišče, ki vase sprejema različne izkušnje, kot so moralnost, čustvo, znanost, pravo in politika". Pezzinova knjiga sloni na prepričanju, da predstavlja koncept moralne dejavnosti kot etično-koristnega dejanja, ki ga doseže *Filosofia della Pratica*, točko preboja, saj po eni strani razrešuje konflikt med utilitarizmom in moralizmom, po drugi pa dopušča zrelejšo formulacijo kroga oblik duha, predvsem pa postavlja temelje za teorijo, ki jo Croce po letu 1924 imenuje teorija "etično-politične" zgodovine. *Filosofia della Pratica* je dragocena za razumevanje Crocejevega razvoja v dvajsetih in tridesetih letih. Še več, celo pozne spekulacije o življenjski moči imajo svoje korenine v tej knjigi, kjer "ekonomija nepopravljivo načne krožni sistem distinkcij". Če lahko Pezzinijevi analizi, ki je sicer natančna, sploh kaj očitamo, je to predvsem pomanjkljiva pozornost, ki jo namenja Crocejevim študijam o politični ekonomiji in pomanjkanje tematizacije Crocejeve teorije o "praktičnem" značaju znanosti.

Predmet knjige Antonia Jannazza z naslovom *Croce e il comunismo* (Neapelj, Edizioni Scientifiche Italiane, 1982) ni v pravem smislu znanstveni problem Crocejevega odnosa do marksizma in politične teorije, ki je iz njega izhajala, ampak bolj politični problem Crocejevega odnosa do komunizma. S tega zornega kota knjiga tudi ne razkriva nobene novosti, saj vztraja na že znanih dejstvih, kot so, Crocejeva nenaklonjenost Utopiji filozofiji zgodovine, idealu urejene družbe in njegova vedno bolj negativna sodba o rezultatih "realnega socializma".¹² S povsem drugačnega stališča pa starta Marcello Montanari v svoji knjigi *Saggio sulla filosofia politica di B. Croce* (Milan, Franco Angeli, 1987), kjer ponuja povsem gramscijevsko branje Crocejeve politike in jo interpretira kot projekt hegemonije. Montanari namenja vseh pet poglavij svoje knjige "pregledom" Crocejeve politične pozicije v različnih trenutkih njegovega življenja; posebej bomo tu omenili drugo poglavje, ki je posvečeno I. svetovni vojni in spopadu med interventisti in neutralisti, in četrto, ki je namenjeno kritiki marksizma v *La storia come pensiero e come azione*. Ferruccio Foher, avtor knjige *Logica e Politica in B. Croce* (Milan, Franco Angeli, 1987) menita, da lahko razvoj Crocejeve politične misli razdelimo na dve veliki obdobji, "ki ju zaznamujejo različne sodbe o XIX. stoletju". Ta, v prvi fazi pozitivna sodba, ki sega do leta 1915, se spremeni v negativno v drugem delu Crocejevega življenja. Ob nastopu I. svetovne vojne in z nastankom Crocejeve avtonomne politične misli se izoblikuje tudi nova Crocejeva filozofija, "ki se vedno bolj usmerja na etične pogoje, ki omogočajo filozofijo". Foherjeva knjiga je zbirka razprav, od katerih se nekatere osredotočajo na teoretična vprašanja (zgodovinska sodba, koncept individuuma, naloge empirične znanosti politike), druge pa imajo pretežno zgodovinsko vsebino, na primer razprava *Croce e i patti Lateranensi*. Na ta argument in na Mussolinijevo sodbo o Croceju, češ da je "potuhnjen

¹² Podobno usmeritev zasledimo tudi v: M. CIARDO: Marx e Croce. La guerra di religione del nostro tempo, Napoli, Procaccini, 1983, medtem ko bomo našli v knjigi avtorja F. CANERA MEDICI: Croce e il materialismo storico "Nuovi studi politici", št. 3, 1985 analizo, ki ne odgovarja na plemične zahteve. V zvezi s Crocejevim delovanjem v obdobju entre deux guerres lahko omenimo knjigo avtorja M. CILIBERTA: *Malattia/Sanita'. Momenti della filosofia di Croce tra le due guerre*, zdaj v: Skupina avtorjev: *Tendenze della filosofia italiana durante il fascismo*, Livorno, 1985.

v zgodovini", ki jo je izzval slavni filozofov govor proti konkordatu, se v eni od svojih razprav vrača tudi Carlo De Fede v knjigi *Benedetto Croce, il fascismo e la storia* (Neapelj, De Simone, 1983), kjer skuša predvsem oživeti Crocejevo zgodovinopisje o lokalnih temah. Na koncu naj še omenimo, da je Giovanni Spadolini vse svoje članke o Croceju, ki jih je v mnogih letih publiciral v dnevnikih in revijah, zbral v knjigi z naslovom *Il debito con Croce* (Firenze, Le Minnier, 1990. Quaderni della "Nuova Antologia", XLI). Med njimi bomo poleg starih prispevkov o Croceju politiku, Croceju ministru, o prijateljstvu med Crocejem in Omodeom ter o njegovem dopisovanju z Valgimiglijem našli tudi nekatere nedavne članke o Croceju in Prezoliniju, o Croceju in Franciji ter o njegovih odnosih z Luigijem Einaudijem in Gentilejem. V prilogi so zbrani teksti, ki jih je Croce objavljval v reviji "Nuova Antologia" od leta 1911 pa do leta 1945.

4. Vsakokrat, ko govorimo o Croceju se vsekakor prej ali slej pojavi tudi Gentilejevo ime. Kritiki so ju namreč skupaj obtožili, da sta odgovorna za italijanski provincializem in da sta ustvarila neoidealistično "diktaturo". Tako se je zgodilo tudi ob nedavnem ponovnem zanimanju za Croceja, le da tokrat Gentilejevega imena niso postavljali ob bok neapeljskemu filozofu, ampak nasproti. Če italijanska filozofija sploh potrebuje "vrnitev", so rekli, potem naj bo to povratek k Gentileju in ne k Croceju. Ugotovili so, in ta ugotovitev je bila vsekakor točna, da je bila Gentilejeva "odstavitev" korenitejša in celovitejša od Crocejeve; na koncu pa označili Gentileja kot "naprednejšega" v primerjavi s Crocejem. Tudi nedavna knjiga Salvatoreja Natolija *Giovanni Gentile filosofo europeo* (Torino, Bollati Boringhieri, 1989) predstavlja Gentileja v nasprotju s Crocejem, kot resnično "evropskega" filozofa našega stoletja. S svojo mislijo in pristopom k fašizmu naj bi dokazal, da razume, da je moderna dosegla svoj konec, s tem pa pokazal "epohalno" zavest, ki je Croceju ostala tuja, saj se je ta oklepal vrednot svobode in civilizacije, ki za Natolija očitno pripadajo preteklosti. Če bo ponovno zanimanje za Croceja pripeljalo do boljšega razumevanja Gentileja, bo to vsekakor pridobitev, vendar je treba priznati, da do sedaj v tej smeri ni bilo veliko narejenega.¹³ Rekonstrukcijo odnosov med filozofoma obravnava delo J. Jacobellija. Kot je znano, sta bila dvajset let prijateljstva in plodna sodelavca, kasneje pa je ju razdružila različna politična izbira.

In s tem predstavlja izjemno *Croce Gentile. Dal sodalizio al dramma* (Milan, Rizzoli, 1989). Knjiga razkriva zgodovino njunih odnosov od srečanja med nekaj več kot dvajsetletnim Gentilejem, s še svežo diplomom na normalki, in tridesetletnim Crocejem, ki je bil že znan kot zgodovinar in kritik, preko intenzivnih izmenjav mnenj v naslednjih letih (predvsem na temo interpretacije marksizma in teorije umetnosti) in dolgoletnega sodelovanja pri reviji *La Critica*, pa do prvih teoretičnih nesoglasij in ohladitve prijateljstva ter epiloga zaradi Gentilejeve opredelitve za fašizem. Jacobelli pa ne zaključuje s prekinjenim prijateljstvom med Crocejem in Gentilejem, ampak sledi življenjepisoma obeh filozofov do tragične smrti Gentileja in Crocejevih zadnjih delovnih let. Avtor sam ni "poklicni" zgodovinar filozofije, saj izhaja iz novinarstva, njegovo delo pa odlikujeta po živahnosti in tekoča razlaga. Jacobelli rade volje prepusti besedo samim dokumentom, še posebno pismom, ki so "zmontirana" v učinkovito pripoved, pa tudi pričevanjem sodobnikov. Seveda v njegovi knjigi ne smemo iskati kritične razprave o problemu Crocejevega vpliva na Gentileja in obratno pa tudi ne filozofskih nesoglasij, ki so Croceja odvrnila od aktualizma. (Očitek J. je lahko ta, da se

¹³ Posthumno je izšla pomembna študija avtorja A. DEL NOCE: *Giovanni Gentile*, Bologna, Il Mulino, 1990. Ker je bil Gentile za Del Noceja vedno zanimiv, knjige ne moremo označiti kot "povratka h Gentileju" v naši kulturi.

ni oddaljil od precej razširjenega prepričanja, ki kaže Gentileja kot "bolj filozofa" od Croceja.) Našli pa bomo vzporedno prikazana življenjepisa naših največjih filozofov 20. stoletja in rekonstrukcijo kulturnega in političnega okolja, v katerem sta delala.¹⁴ Če filozofova vrnitev zahteva, da se o njem ne govori samo v univerzitetnih učilnicah, ampak da njegovo ime kroži tudi v širši kulturni razpravi in da se njegove knjige ponovno berejo, potem je lahko tudi knjiga, kot je *Croce e Gentile*, ki ni namenjena samo oznavalcem, ampak tudi povprečnemu bralcu, prispevek k "vrnitvi Croceju".

Prevedel: David Brozina

---

¹⁴ Naj omenimo, da je izšel nov življenjepis o Gentileju, avtorja S. ROMANA: *Giovanni Gentile. La filosofia al potere*, Milan, Bompiani, 1984, vendar pa še vedno manjka novejši življenjepis o Croceju.